

ISSN 1999-4214 (print)

ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN
HUMANITIES
INSTITUTE

№4/2025

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2025

Бас редактор **Дауренбекова Л.Н.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты
Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
философия докторы (PhD)

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Аасланд Е.	философия докторы (PhD), профессор
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Каранфил Г.	философия докторы (PhD), профессор, Комрат мемлекеттік университеті, Кишинев, Молдова
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабекұлы Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрысжан Л.Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Олдфилд А.	Философия докторы (PhD), профессор, Каролина Университеті Каролина, АҚШ
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ
Сенмез О.Ф.	философия докторы (PhD), профессор, Токат Газиосманпаша университеті, Токат, Түркия

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.
Меншіктенуші: «А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты»
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Басуға 30.12.2025 ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.
Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89
«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова
Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Аасланд Е.	доктор философии (PhD), профессор
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Каранфил Г.	доктор философии (PhD), профессор, Комратский государственный университет, Кишинев, Молдова
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабекулы Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курысжан Л.А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Олдфилд А.	доктор философии (PhD), профессор, Университет Каролины Каролина, США
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ
Сенмез О.Ф.	доктор философии (PhD), профессор, Университет Токат Газиосманпаша, Токат, Турция

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Подписано в печать 30.12.2025 ж. Формат 60*84 1\8. Бум. типогр.
Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

©Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**
Candidate of Philological Science, Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute
Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**
Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute

Editorial Board

Aimuhambet Zh.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Aktayeva K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
Absadyk A.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Aasland E.	
Bredikhin S.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
Гайнуллина Ф.А.	Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
Yermekova T.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
Yesirkepova K.K.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Zhusipov N.K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
Karanfil G.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Komrat Devlet Univerditesi, Kishinev, Moldova
Kurbanova M.M.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
Kamzabekuly D.	Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kuryszhana L.A.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
Oner M.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
Oldfield A.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Coastal Carolina University Carolina, USA
Pimenova M.V.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
Seifullina F.S.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF
Senmez O.F.	(PhD), Professor, Tokat Gaziosmanpasa University, Tokat, Turkey

Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 30.12.2025 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

© A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute

ЖАҚСЫЛЫҚОВА К.Б.,
ҮДЕРБАЕВ А.Ж.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

АБИЛМАЖИНОВА А.Б., АХМЕТОВА М.К., ЕКЕР С.	Қазақ тілдік санасындағы «қыз ұзату» тойының репрезентациясы	7
АЙДАРБЕК Қ.Ж., ИМАНБЕРДИЕВА А.Б., ЖУНУСОВА А.С.	Қазіргі ғылыми коммуникациядағы терминологиялық элементтер	22
AKIZHANOVA D.M., SATENOVA S.K., OMAROVA A.S.	The semantics of onyms: interlingual transfer of toponyms in the Akmola region	31
ЕСИМБЕКОВА Д.Б.	Иммерсивті сөздік – кәсіби лексиканы меңгертудің заманауи құралы	44
КАНАШАЕВА Г.А., АШИРКУЛОВ К.Б., ӘШІРХАНОВА Қ.М.	Ұлттық код: «Құтадғу білік» еңбегіндегі жомарт/ақи концепті	55
КЕНЖЕХАНОВА Н.Қ., ЖЫЛҚЫБЕКҰЛЫ Б., АГАБЕКОВА Ж.А.	Көптілді академиялық ортадағы терминжасам және аударма стратегиялары: қытай және қазақ тілдері негізінде	66
КУДЕРИНОВА К.Б., ЕСКЕНДІР Ж.Е.	Сөз стилистикасы	82
МАКУЛБАЕВА А.А., БАЙДРАХМАНОВ Д.Х.	Подкасттардағы киберсленгтерге лексикалық және семантикалық талдау	92
НУРБАЕВА А.М., БАЙСЫДЫК И.Б., КУРМАШЕВА Г.Б.	Англицизмы как лингвистическое явление в рекламных слоганах казахстана: структурно-семантический и прагматический анализ	102
НУРКИНА Н.А., БАРАТОВА М.Н.	Мәшһүр Жүсіптің «Гүлшат-Шеризат» дастанындағы көнерген сөздердің мағыналық-көркемдік қызметі	114
OMARBEKOVA G.A.	Digital culture in the kazakh context: contemporary issues	124
ӨМІРЗАҚОВА А.К., ЖАҚСЫЛЫҚОВА К.Б., ҮДЕРБАЕВ А.Ж.	Қ. Сәтбаев оқу мәтініндегі қазақ өлшем атауларының этнолингвистикалық репрезентациясы	133
ТАНЕШ Б., МЕЙРАМОВА С.А., ЗАГАТОВА С.Б.	Қазақ, ағылшын тілдеріндегі паремиологиялық бірліктердің мәдени ерекшеліктері	144
ТОЛЕУКОНЫР Ж.К.	«Әке» концептісінің мағыналық құрылымы және әлеуметтік-мәдени аспектісі (М. Әуезов шығармалары бойынша)	156

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

АБДЫРОВА А.О., ЖАЕВА Р.Р.	Ғалым Қ. Жүсіп еңбектеріндегі әдеби көркемдік түр сипатының зерттелу ерекшеліктері	166
АЛИМБАЕВ А.Е.	Көне түркі жазба мұраларындағы «мәңгілік» мотивінің жырлануы	178
БӘШІРОВ Н.Қ.	Байбатыр Ержанұлының публицистикалық мақалаларындағы ағартушылық ұстаным	189
БУТЕЕВ Б.О.	Смех между Востоком и Западом: Абай Кунанбайұлы и Анри Бергсон	200
SULEIMENOVA ZH.A., GALYMZHANOV B.G.	Religious motifs comparative analysis of Zhusup Kopeyuly and Ahmed Yasawi works	208
ҚУАНЫШБАЕВА Н.А., САҒЛАМ С.	Алаш кезеңіндегі балалар әдебиетінің көркемдік-жанрлық жүйесі	217
ШАЛҒЫНБЕКОВА А.Б., АМРЕНОВ А.Д.	Ақын Мәжит Айтбаевтың поэзиясы	227

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

КАРЫБАЕВА С.Е., ЖҮНІСОВА К.Қ.	Білім беру үдерісіндегі семантикалық оқытудың рөлі: мәтіндермен жұмыс істеу стратегиялары, кезеңдері және әдістері	237
----------------------------------	--	-----

Н.Қ. КЕНЖЕХАНОВА¹ Б. ЖЫЛҚЫБЕКҰЛЫ² *Ж.А. АГАБЕКОВА³ Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан^{1,2}Назарбаев университеті, Астана, Қазақстан³(e-mail: NKenjehanova@shokan.edu.kz¹, bekhoja_astana@mail.ru²,
zhazira.agabekova@nu.edu.kz³)

КӨПТІЛДІ АКАДЕМИЯЛЫҚ ОРТАДАҒЫ ТЕРМИНЖАСАМ ЖӘНЕ АУДАРМА СТРАТЕГИЯЛАРЫ: ҚЫТАЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІ НЕГІЗІНДЕ

Аңдатпа. Қытай халқы Қазақстанның шекаралас елдерінің бірі ретінде егемендік алғаннан бері халықтың рухани тұрмыс-тіршілігіне, мәдени қарым-қатынас пен экономикалық даму үдерісіне әрі елдің әл-ауқат күшінің күннен-күнге жақсаруына ерекше ықпал етіп келе жатқандығы белгілі. Оның үстіне елде еркін нарығына сатылымға шыққан қытай тауарлары мен қытай кәсіпкерлерімен біріккен өндіріс ошақтарының барған сайын молаюы мен еңбек нарығындағы басымдылығы қытай тіліне деген сұранысты арттыра түсуде. Осы негізде қытай нарығынан еліміз аумағына келіп, жер-жерде құрылып жатқан сауда базарлары мен біріккен кәсіпорындарда өндірілген өнімдер легі қытай тілінен қазақ тіліне аударылатын терминдердің қажеттілігіне мұқтаж болып отыр. Ұсынылып отырған ғылыми мақалада қытай тілінің терминжасам жолдарының ерекшеліктері мен қытай тіліндегі терминдерді қазақ тіліне аударудың әдіс-тәсілдерін нақты мысалдар арқылы пайымдаумен бірге терминтанушы ғалымдардың дәлел-дәйекті тұжырымдары жөнінде сараптама жүргізіліп, түсініктемелер беріледі. Сондай-ақ қытай тіліндегі сөзжасам тәсілдерінің қазақ тілі сөзжасам ерекшеліктеріне ұқсамайтын түйіндері арнаулы тәжірибелік мысалдар арқылы салыстырыла көрсетіліп, қытай тілінен қазақ тіліне аударылатын терминдердің жасалу жақтағы тиімді жолдары сөз етіледі. Әсіресе салалық терминология жақтағы ізденіс көзқарасы бойынша, қытай тіліндегі бірқатар құрылыс терминдерінің жасалу жолдары мен олардың қазақ тіліне аударылу мәселелері түйінді түрде сараптамалық зерттеуден өтіп ұсынылады. Бұл ғылыми еңбек оқырмандарға қытай тілі контекстінде терминдердің жасалу жолдары мен құрылымы және қалыптасуын практикалық негізде тереңірек түсінуге мүмкіндік берумен бірге, олардың қазақ тіліне аударылу әдіс-тәсілдеріне көңіл бөлуге теориялық және тәжірибелік жақтан бағыт-бағдар бере алатындығымен құнды екендігін атап өтуге болады.

Түйін сөздер. терминология, терминтану, қытай тілі, қазақ тілі, сөзжасам, термин жасау принциптері, терминдерді аудару, құрылыс терминдері.

Кіріспе. Қазақстан тәуелсіз ел болып ту көтергеннен кейінгі жаңа тарих кезеңде Қытаймен қарым-қатынасымыздың деңгейі жоғары сатыға көтеріліп, оның мазмұны мен түрі сан салалы жақтардың өзара тоғысуымен толығы түсті. Екі ел арасындағы сан қырлы қарым-қатынас уақыт талабына сай бейімделе түсіп, қытай және қазақ тілдерінің салғастырмалы қыры мен сыры тілтану ғылымының күн тәртібіне қойылып, зерттеп-зерделене бастады. Қытай өнеркәсібі өндірісі мен экономикасының және ғылым-техникасының қарқынды дамуы, оның халықаралық байланыстардағы рөлінің кеңеюі мен бет-беделін көрнектілендіре түскені жасырын емес. Екі елдің тату көршілік негізіне

құрылған табысты ынтымақтастығы аясындағы қарым-қатынастары күннен-күнге жақсарып келе жатқан бүгінгі күнде сауатты да салауатты тіл табысу мен түсіністік үдерісі аударма қызметіне мұқтаж екендігі айтпаса да түсінікті. Оның ішінде сауда саттық, ғылым-техника және құрылыс инженериясына қатысты аудармаларда кездесетін терминологиялық сөздікқорға қатысты аударма қызметінің арнаулы салалық терминдер сөздігінің болмауына байланысты қиындықтар туындап отырғаны да жасырын емес. Осы бір қиындықтар мен олқылықтарды еңсеру үшін қытай тіліндегі салалық терминдерді қазақ тіліне аударудың теориялық мәселелері мен практикалық қажеттілігінің маңызы өте зор екендігі ғылым-техникалық аудармалар барысында анық көзге түсіп отырғандығы шындық. Аталмыш олқылықтың орнын толықтап, толтыру үшін салалық терминология, әсіресе, елімізде қарқынды күш алып отырған қытай компаниялары жағынан игеріліп келе жатқан құрылыс инженериясына қатысты терминдердің жасалу және аударылу жолдарын зерттеп-зерделеу өте қажет мәселенің бірі болып тұрғаны белгілі.

Қазіргі кезде ғылыми-техникалық білімнің қауырт дамуына байланысты, сөзжасам немесе аударма негізінде пайда болатын жаңа термин сөздердің 90 пайыздан астамын арнайы салалық терминдер сөздікқоры құрайтындығы анық. Терминология ғылымын жан-жақты зерттеу тіл ғылымындағы маңызды мәселелердің бірі болып отыр. Осы ауқымдық мәселеге байланысты әртүрлі тілдердің терминжасам әдісін зерттеу әр сала мамандарының айтарлықтай қызығушылығын тудырып келеді. Осы ой-түсінігімізге байланысты, қытай тіліндегі терминжасам әдісін зерттеу, әсіресе, құрылыс инженериясы сияқты қарқынды дамып келе жатқан салаларда қолданылатын терминдік сөздікқорды байыту өзінің өте қажеттілік маңызымен көзге бірден түсуде. Сол себепті құрылыс саласына қатысты терминдердің құрылымдық жүйесінің қалыптасуы мен олардың қазақ тіліне аударылуын зерттеу мәселелесі төңірегінде теориялық және практикалық тұрғыда ізденіс жасап, мағынасы дәл келетін, мән-мәнері түсінікті әрі дұрыс аудармаға қол жеткізу үшін аталмыш тақырыпты қолға алу терминология саласын зерттейтін мамандардың басты міндеті болмақ. Мақала тақырыбының мақсаты- қазіргі жаһандану кезеңіндегі технологиялық революциямен келген қытай терминдерінің дұрыс және оңай аударылу тәсілдерін көрсету.

Қазақстан Республикасы экономикасының жаһандануы, құрылыс және инженерлік саласының дамуы, сондай-ақ әлемдегі ірі компаниялардың осы салаға қомақты инвестициялар құюы еліміздің өндіріс өнімділігі мен экономикалық өсуіне ғана емес, қазақ, қытай тілдеріне деген қажеттілікке зор ықпал ететіндігі сөзсіз. Сондықтан біз тілге тиек етіп отырған терминология саласы теориялық және практикалық жақтан кемелдене түсу мақсатында аталмыш сала бойынша ғылыми жоба ретінде Қазақ еліндегі «Синьсин құрылыс және даму жөніндегі қытай компаниясының» қолданыстағы терминдерін қазақ тіліне аудару барысын негізге алып отырғандығы, біздің құрылыс саласына қатысты терминдердің жасалу жолдары мен қазақ тіліне аударылу әдістерін сарапқа салуымызға негізгі ереже болып отыр.

Терминология саласының зерттеу нысаны ретінде терминдердің пайда болуы мен оның қолдану аясы ең алдымен сөз болатындығын бәріміз білеміз. Алайда оның әр бір тілдің ұлттық ерекшеліктеріне қарай қолданысқа енгізу жағы отаршылдықтың зардабы мен қазіргі жаһандану үдерісінің етек жая бастаған кезеңдерінде үстемтап немесе ғылыми-техникасы дамыған елдердің ығына жығылып пайда болатындығы мен қолданысқа енетіндігін екінің бірі сезе бермейді. Оған мысал ретінде Ә.Т. Қайдаровтың «біздің пайымдауымыз бойынша 70 мыңнан асып бара жатқан тіліміздегі терминологиялық лексиканың басым көпшілігі совет-интернационалдық терминдердің үлесіне тиеді екен. Сөзіміздің дәлелді болуы үшін біз мәдени өмірімізде басқаларға қарағанда көбірек қолданылатын әлеуметтік-экономикалық терминдердің орысша-қазақша сөздігіне талдау жасап көрдік. Осы сөздікте қамтылған 1150 терминнің тікелей орыс тілінен қабылданғандары 531 единица (олар мына тәрізді: коммюнике, компаньон, комплекс, локаут, ломбард сияқты жеке сөздер мен компрадор буржуазия - компрадорская буржуазия, монополиялық рента - монополия)

рента, гектарлық принцип-гектарный принцип сияқты калька-сөз тіркестері) болса, 232-сі (сыртқы заемдар - внешние заемы, ішкі рынок - внутренний рынок, қорытынды баланс заключительный баланс тәрізді) жартылай калька да, қалған 387 единица (алым - подать, пайда - прибыль, өсімқор - ростовщик, қайта құру - перестройка; реорганизация, қосымша еңбек - прибавочный труд) тәрізді таза қазақ тілінде жасалған терминдер екен. Сонда орыс тілінен толық, жартылай калька түрінде қабылданған жеке терминдер мен терминдік тіркестер (жалпы саны 763 единица) таза қазақша алынған терминдерден (ол 387 единица) екі еседей артық болып тұр» [1, 17] деген мәліметті көлденең тартуға тура келеді. Осы тұрғыдан алып қарағанда қазақ тілінің сөзжасамдық ықпалының кеңес одағы кезінде өте төмен дәрежедегі ыңғайсыз күйге түскенін байқаймыз. Сондықтан еліміз егенмендік алып, етек-жеңімізді жинап, қазақ тілінің бет-беделін көтеру барысында жаңа пайда болған терминдерді қазақ тіліне заңдылықтарына бейімдеп жасау мен басқа ұлт тілдеріндегі терминдерді қазақ тілінің сөзжасам заңдылығы бойынша аударып, бір жүйеге түсіру тіл білімі саласындағы кезек күттірмейтін мәселенің бірі болып отыр. Оның ішінде жаратылыстану ғылымдарына қатысты терминдердің қазақ тіліндегі сөзжасамдық және аудармалық баламасын қарастыру жағы әлі де ақсап тұрғаны жасырын емес. Ғылым-техниканың даму үдерісіне орай құрылыс саласына қатысты терминдер сөздігінің бұдан бұрын басылым көрген сөздіктерін толықтырып, санын көбейтіп қазақ тілінде қайтадан баспадан басып шығару жағы да қолға алынуға тиісті қазіргі қажеттіліктің бірі болып отыр. Қазіргі таңда Қазақстандағы құрылыс саласының жедел қарқынмен дамуы дамыған елдердің технологиясы мен құрылыстары және тауарларына тәуелді болып отырғандығын бәріміз білеміз. Оның ішіне еліміздің құрылыс компаниялары Қытаймен іскерлік қатынас жасау арқылы алыс-беріс жақтағы қарым-қатынасты жан-жақты дамытып, екі ел арасындағы тауар айналымын күн сайын молайтып келе жатқаны Қытай тіліндегі құрылыс саласына қатысты терминдерінің қажеттілігін тудырып отырғаны да шын. Бұл саладағы терминдер топтамасының осы күнге дейін қазақ тіліне аударылып, жүйеге түспеуі, толық зерттелмеуі қытай-қазақ тілдеріндегі терминологиялық сөздікқордың әлі күнге дейін толық қалыптасып болмағандығын көрсетеді. Бұл өз кезегінде қытай тіліндегі құрылыс саласына қатысты терминдерінің семантикалық құрылымдарының сөзжасам ерекшелігін және аударылып қолданысқа енгізу үдерісін анықтауды терминтану ғылымынан талап етіп отырғандығын аңғартады. Бұл арада біз ерекше бір ескеретін жайт, «термин - белгілі бір арнайы нысанның немесе ұғымның атауы. Терминге тән белгілер ретінде төмендегі жайттар да қарастырылады:

- терминнің өзі білдіретін ұғымға нақты сәйкестігі;
- моносемиялығы (бірмағыналығы);
- халықаралық масштабта қолданылатындығы т.т. (Н.А. Баскаков);
- экспрессияның жаттығы;
- контексте тәуелсіз екендігі;
- жүйелілігі (А.А. Реформатский) және т.б.

Қысқасы, терминдер Г.О. Винокурдың жазғанындай пайда болмайды, олар мұқтаждыққа орай «ойлап табылады», «жасалады» [2, 31].

Осы тұрғыдан алып қарағанда, қытай тіліндегі құрылыс саласына қатысты терминдердің жасалу жолдарын зерттеу мен оны қазақ тіліне аудару барысында едәуір күрделі мәселелердің кездесетіндігі анық. Оған мысал ретінде Қытай иероглифтерінің көп мағыналы болып келуі мен қытай тіліндегі терминдердің метафоралық сипатта қолданылуы қытай тіліндегі құрылыс саласына қатысты терминдердің күрделі түйіндерін жоққа шығара алмайды. Мысалы, қытай тіліндегі «化 huà» деген иероглифтің (сөздің) өзі 8 түрлі мағынада қолданылады. «化 huà 1. 变化 (өзгеру); 使变化: 脓名|装|顽固不|泥古不~/~ 整为零|险为夷. 2. 感化 (сезіну): 教|潜移默化~. 3. 融化 (еру); 融化: 冻|~铁炉|太阳一出来, 冰雪都~了. 4. 消化 (ас қорыту); 消除: 食|痰止咳◇食古不. 5. 烧化 (өртену): 焚~1 火~. 6. (僧道)死 (өлу): 坐~|羽~. 7. 指化学 (химия): 理~|工~|肥. 8. 后缀 (жұрнақ болып келеді) 加在名词或形容词之后构成动词, 表示转变成某种性质或状态: 绿|美~|恶~|电气 |机械|水利~» [3, 543]. Сондықтан

Қытай тіліндегі құрылыс саласына қатысты терминдердің құрылымдық жүйесінің өзіндік ерекшеліктерін анықтау және талдау, олардың аударылуы, бір жүйеге түсіріліп, қолданыс айналымына енуі аталған тақырыптың өзекті түйіні болумен бірге, нақтылы дәлел-дәйектер арқылы зерттеп-зерделеудің де нысаны болып келеді. Өйткені «қазіргі білім беру жүйесіндегі академиялық мектепке байланысты терминдер - терминология ғылымында өте өзекті мәселе. Жаһандану үдерісі әсерінен қазақ тіліне түрлі академиялық терминдер енуде, сәйкесінше бұл құбылыс терең ғылыми зерттеу қажеттілігін тудырады. Қазіргі кезде қазақстандық жоғары оқу орындары академиялық терминдері түрлі жолмен толығып, өзгеріске түсіп жатыр. Атап айтқанда, кейбір академиялық терминдер ағылшын тілінен қазақ тіліне аударылып, аударма ретінде енуде; кейбір академиялық терминдер ағылшын тілінен аудармасыз енуде; кейбір академиялық терминдер гибрид түрінде енуде. Осы тұста терминдердің компоненттік құрылымын зерттеу маңызды. Ағылшын тілінен аудармасыз еніп отырған академиялық терминдер қазақ тіліне қандай ерекшеліктермен бейімделу үстінде, олардың сөздіктердегі мағынасы мен қолданыстағы мағынасы арасында қандай айырмашылықтар бар, жалпы академиялық терминдер қалай қалыптасты және дамыды, олардың лингвапрагматикалық қолданысы қандай деген мәселелер зерттеу қажеттілігіне түрткі болады» [4, 8]. Бұл жанды пікір қытай тіліндегі терминдердің қазақ тіліне аударылып, басылым беттерінде жарияланған мәтіндерде қолданылып, ғылыми айналымға түсу барысына да байланысты тұжырымды ой екені шындық.

Әдістеме және зерттеу әдістері. «Терминологиялық аударма (терминологический перевод) - шет тілдері терминдерінің ұлт тіліндегі терминдерге сәйкестігі анықталады да, ұлт тілінде тиісті баламасы жоқ терминдер болса, соларға сәйкесетін жаңа терминдер жасалады. Жаңа терминдер мен аударма сөздіктерге енбеген терминдерді аударуға қажетті деңгейдегі білім мен машық керек болады. Сондықтан да терминологиялық аударма кезінде жаңа терминдерді жиі жасауға тура келеді» [5, 63] деп атап көрсеткен терминтанушы Шерубай Құрманбайұлының пайымдауын басшылыққа алатын босақ, салалық терминология жүйелеріндегі терминдерді ұлттық тілде жасап немесе басқа тілдерден аударып айналымға қосу оңай шаруа емес. Өйткені термин жасамға қатысатын әрбір саланың өзі өз ішінен тағы да кіші салаларға бөлініп кетеді де, термин жасам жұмысының күрделі ақыл-ой жұмысы екендігін айқындап береді. Мысалы, жалпы құрылыс саласына қатысты терминологиялық сөздік қордың қолдану аясы өте кең болып, олар өзінің салалық ерекшелігіне және өндірістегі қолданыс аясының ішкі қажеттілік бөлісіне қарай мынадай тақырыптық түрлерге бөлінеді: 1) құрылыстың инженерлік-теориялық негіздері; 2) сәулет өнері; 3) құрылыс материалдары мен бұйымдары; 4) инженерлік құрылыстар; 5) қала ғимараттары мен құрылыстарының инженерлік жабдықтары; 6) қала құрылысын аудан аралық жоспарлау; 7) ғимараттардың типологиясы; 8) құрылыс және монтаждау жұмыстарын жүргізу; 9) құрылыс конструкциялары; 10) құрылыс машиналары мен құралдары; 11) құрылысты ұйымдастыру; 12) сәулет-құрылыс инженериясын жобалау; 13) құрылыс экономикасы. Осы салаларға қатысты құрылыс терминдерін жинақтай келіп, аталмыш саланың арнаулы терминдер сөздігін Е.Г. Дәулетовтің «Қазақ тіліндегі мемлекеттік құрылыс терминологиясының қалыптасуы» (1999) атты ғылыми еңбектің теориялық негізінде терминдер сөздігін толықтырып, баспадан шығаруға болады. Әрине бұл үшін теориялық негіз бен тәжірибелік мүмкіндік болу керек екендігі белгілі.

Бұл ғылыми еңбекте қытай тілінің терминжасам әдіс-тәсілдері ғылыми сараптамалық негізде таныстырылумен бірге қытай тіліндегі салалық терминдерді қазақ тіліне аудару мәселесі қарастырылып, ғылыми жоба ретінде қытай тіліндегі құрылыс саласында қолданылатын терминдер дереккөзі тұрғысынан алынды. Сонымен бірге Қазақстандағы «Синьсин құрылыс және даму жөніндегі қытай компаниясының» жұмыс, жобалау және атқарушылық құжаттамасына негізделе отырып, іріктеліп алынған 620 терминге талдау жасалғанын атап өтуге болады. Осы барыста Қытайда басылып шыққан «英汉建筑工程词典» «Ағылшынша-қытайша сәулет және құрылыс сөздігі», Қытай тіліндегі «现代新华词典», «Русско-китайский строительный инженерный словарь», «汉哈常用名词

术语对照», «汉维测绘词典» Т.Қалибекұлының «Қытайша - Қазақша - Орысша тіл білімі терминдерінің сөздігі», Ә.Нұржанованың «Қазақ тіліндегі мұнай терминдерінің лексика-грамматикалық ерекшеліктері» (2000), А.Қ. Құсайынов жалпы редакциясын басқарған «Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі», Ә.Айтпайұлының «Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы», Шерубай Құрманбайұлының «Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері», «Терминологияны біріздендірудің ғылыми-әдістемелік негіздері», «Терминтанушы құралы» Әбдірәсілов Ерболдың «Қазақ терминологиясының жүйесі», терминологияға қатысты ұжымдық мақалалар жинағы «Терминдер және олардың аудармалары», Сарқыт Әлісжановтың «Қазақ терминологиясы: теория және тәжірибе», Нұрхалық Абдырақынның «Қазіргі қытай тілінің грамматикасы» және «БКРС үлкен онлайн сөздігі» қатарлы сөздіктер мен ғылыми еңбектер басшылыққа алынып, пайдаланылды. Еліміздегі ғылым-техникалық терминдердің басым бөлігі ең алдымен қытай тілінен орыс тіліне аударылғандықтан, осы сала бойынша қазақ, орыс және қытай тілдеріне қатысты басқа да салалық терминдерге қатысты сөздіктер қосымша пайдаланылды. Оған мысал ретінде С.Құлмановтың «Орысша-қазақша терминологиялық анықтамалық сөздігі» (сәулет және құрылыс) мен Т.Қалибекұлының «Қытайша - Қазақша - Орысша фонетикалық терминдер сөздігін» атап өтуге болады.

Бұдан тыс ғылыми басылымдардағы жекелеген мақалалар мен анықтағыштар, монографиялар мен зерттеу жұмыстары дереккөзі негізінде пайдаланылды. Ғаламтор ресурсы ретінде «www.macmillandictionary.com, www.ldoceonline.com» және ақпараттық танымдық онлайн-сөздік парақшалары қолданылды. Тақырыптың зерттелу әдіснамалық негізі ретінде отандық және шетелдік зерттеушілердің жалпы терминология саласы бойынша ізденістері мен өтімді көзқарастары дәлел-дәйек ретінде алынды. Қытай тілін зерттеп жүрген 黃伯榮, 胡裕树, 吕叔湘, 张斌 Хуан Уипин қатарлы ғалымдармен бірге әлемдік деңгейде терминология мәселені қарастырған Вэйпин, О.Вюстер, Х.Фельбер, Х.Пихт, О.С.Ахманова, А.А.Реформатский және отандық ғалымдардан Қазақ терминологиясына ғылыми еңбектерімен келешек ұрпаққа өшпес із қалдырған ғалымдардың негізгі легі болған. І.Кеңесбаев, Т.Жанұзақов, Н.Сауранбаев, Ә.Қайдаров, Ә.Айтбаев, Р.А.Өрекенова, Ш.Құрманбайұлы сияқты ғалымдардың ғылыми тұжырымдары мен пайымдаулары басшылыққа алынды.

Бұл зерттеу жұмысында қытай тіліндегі құрылыс саласына қатысты терминдерінің жасалуы және олардың қазақ тіліне аударылуы барысында салғастыра салыстыру, түрге айыру, жалпылау, іріктеу және талдау әдістері қолданылды. Осы саладағы терминдердің қытай тіліндегі терминжасам әдіс-тәсілдері қолданысының ерекшеліктерін анықтау мен оларды қазақ тіліне аударып, терминдердің мағынасы мен мәнін дәл беріп, қазақ тілінің сөздік қорына енгізу үшін тілдік дәйек-деректерге дефинитивтік талдау, морфологиялық-синтаксистік, лексика-семантикалық және компоненттік сараптамалық зерделеулер жүргізілді.

Зерттеу жұмыстарына талдау жасау барысында тақырыптың зерттелу деңгейі, лингвистикалық бейнесі, қытай тілінде академиялық терминдер тудыратын экстралингвистикалық факторлар тізбегі және олардың ерекшеліктері айқындалды. Салыстыра-салғастыра зерттеу нәтижесінде қытай тілінің термин жасау жолдары және қытай тіліндегі терминдерді қазақ тіліне аударғаннан кейін өндірістік айналым кеңістігінде лингвистикалық тұрғыда қолданылу жолдарына анықтамалық түсінік берілді. Бұлайша зерттеу қазіргі ғылым-техника саласындағы академиялық терминдердің, әсіресе, құрылыс терминология жүйесінің орнын белгілеуге, олардың пайда болу немесе жойылу себептерін айқындауға септігін тигізетіндігі сөзсіз.

Талқылау мен бақылау. Қытай лингвисті Хуан Вэйпиннің айтуы бойынша, жүйелі әдістемелік материалдың жоқтығынан ғылыми-техникалық аудармамен алғаш рет бетпестік келген аудармашы, сан алуан білім салаларындағы жаңа лексикалық түйіндердің «шырмауына» түседі. Сондықтан қытай тілінен және қытай тіліне ғылыми-техникалық

аударманы оқыту, лексиканы (иероглифтер мен сөздерді) оқыту негізінде құрылуы керек деп тұжырымдайды. Ана тілінің сөздік қорын толық игеру аудармашының кәсіби дайындығының ең маңызды құрамдас бөлігі деп санайтын болсақ, кейде бір-екі сөздің мағынасын дұрыс түсінбей аудару, сөз тіркесі мен сөйлемнің мағынасын толықтай өзгертіп жіберетіндігі белгілі. Біздің аталмыш зерттеу нысанымыз тұрғысынан алып қарағанда, лексикологиялық сөздік қордың өзі ең алдымен терминологиялық атаулардың жиынтығынан құралатындығы анық. Қытай тіліндегі ғылыми-техника саласына қатысты терминдер әртүрлі тілдерде құрылымдық жақтан өзгеше, ал мән-мағыналық жақтан ортақ белгілермен көрнектіленгенімен, ең бастысы қытай тіліндегі бейнесінде басқа тілдерге ұқсамайтын өзіндік ерекшеліктерге ие болып келеді. Қытай тілінен қазақ тіліне аударма жасағанда ең алдымен байқалатын өзгешеліктердің бірі екі тілдің арасындағы құрылымдық айырмашылықтар болып, Қытай және қазақ тілдері әртүрлі тілдік бірліктерден тұратындығы анық аңғарылады. Қытай тілі түбірлі немесе даралаушы тілдер қатарына жатса, ал қазақ тілі агглютинативті тілдер қатарына жатады. Яғни қытай тілі қосымшалар арқылы көп түрленбейді. Ол құрылымы жағынан түбір текті тіл болса, ал қазақ тілі түбір формасына жұрнақтар жалғану арқылы туынды сөздер жасай беретін ерекшелікке ие. Олардың арасында лексикалық, семантикалық, грамматикалық және стилистикалық жақтарда көптеген айырмашылықтар бар болып, жалпы алғанда, екі тілдің ұқсастықтары өте сирек кездеседі. Мысалы, «Құрылымдық механика теориясы» («结构力学理论» jié gòu lì xué lǐ lùn) деген мәнді білдіретін терминнің мағынасын толық жеткізу үшін қазақ тілінде үш сөздің тіркесуі негізінде синтаксистік, яғни аналитикалық тәсіл арқылы жасалса, ал қытай тілінде бұл түбір сөздер жалғау-жұрнақсыз құрылым күйінде тіркесіп, жасалады.

Қытай тіліндегі салалық терминдерді аудару кезінде ерекше назар аударуды және дәлдікті қажет ететін лексикалық қиындықтар туындайтындығы сөзсіз. Олардың бірі – қытай иероглифтерінің көп мағыналы болып келуі, яғни бір сөздің екі немесе одан да көп мағынаға ие болу үдерісі. Бұл қытай жазуының иероглифтік жүйесінің өзіне тән табиғаты мен салалық сөздердің ерекшеліктерінен және басқа да факторлардан туындап отырғандығы анық. Мысалы, «覆盖» (fùgài) термині лексикалық полисемияға ие, қытайша-қазақша үлкен сөздікте берілген аудармасы: жабу, бүркеу, қымтау, көмкеру, басу, қамту, жамылғы [6, 347]. Құрылыс контекстінде бұл мағына үйдің төбесін (шатырын), еден, қабырға сияқты жазық бетті жабу немесе қорғау үшін қолданатын әдістерге қатысты жұмсалады. Мысалы, 厚覆盖 (hòu fùgài) қалың жабын (толстое покрытие), 为了防止渗漏, 需要对屋顶进行厚覆盖 (wèi le fángzhǐ shēnlòu, xūyào duì wūdǐng jìnxíng hòu fùgài) Су өтпеу үшін шатырға қалың жабын жабу керек. Сондай-ақ, мына сөйлемде «该地区的文化具有厚覆盖的历史底蕴» (gāi dì qū de wén huà jù yǒu hòu fù gài de lì shǐ dǐ yùn) Бұл өлкенің мәдениеті бай тарихи мұраға ие немесе тарихы тереңде, - деп аударылады. Тағы бір аудармасы – қамту. 信息覆盖 (xìn xī fù gài) - ақпаратпен қамту, бұл ақпараттық технологиялар саласындағы термин. Ақпараттың белгілі бір түрін белгілі бір жолмен жұртшылықтың назарына жеткізуді білдіреді; кең мағынада бұл барлық қол жетімді арналар арқылы белгілі бір уақыт аралығында жұртшылықты ақпаратпен қамтамасыз етуді білдіреді.

Қытай тілінде сөздердің орын тәртібінің мәні ерекше рөл ойнайды: 1) қытай тілінде орын тәртібін тұрақтану арқылы байланысқан сөз тіркестері құрамындағы сөздердің орнын ауыстырса, олардан туындайтын грамматикалық қатынастар мен грамматикалық мағыналар бүтіндей өзгеріп кетеді. Мысалы, құрылыс саласына қатысты терминдерді аударғанда бұл тіркестегі екі сөздің орынын өзара ауыстырсақ, 设计图纸 (shè jì tú zhǐ) – жоба құжаттамасы бастауыш болса, ал 图纸设计 (tú zhǐ shè jì) – жобалау баяндауыш қызметінде жұмсалады. 2) Қытай тілінде «сөйлемдегі зат есім немесе есімдіктен жасалған бастауыш пен толықтауыштың орнын ауыстырса, бүтіндей сөйлемнің мағынасы өзгеріп кетеді. Мысалы, 他相信你 (ta xiāng xìn nǐ) Ол саған сенеді деген сөйлемнің құрамындағы 他 (ол) сөзі – бастауыш, 你相信他 (nǐ xiāng xìn ta) Сен оған сенесің деген сөйлемнің

құрамындағы 他 (ол) сөзі толықтауыш мүше болып тұр. Мұның себебі – қытай тілінде зат есім мен есімдіктерді түрлендіретін формалар, яғни септік жалғауларының болмауынан болса керек. Сондықтан қытай тілінде орын тәртібінің маңызы ерекше. Ал қазақ тілінде Ол саған сенеді деген сөйлемді Саған ол сенеді деп орнын ауыстыруға болады, Сен оған сенесің деген сөйлемді Оған сен сенесің деп орнын ауыстырғанмен мағынаға айтарлықтай нұқсан келмейді. Қазақ тілінде сөздердің орын тәртібі жылжымалы сипатқа ие болғанымен, сөздердің орын тәртібі барлық жағдайда өзгере бермейді. Қазақ тілінде жалғаулықсыз орын тәртібі арқылы қабыса байланысқан сөз тіркесінің байланысы берік болады» [7, 62]. Терминдердің құрылымдық түрлеріне негізінен, қазақ тіліндегі сөз бен сөз тіркесі деңгейіндегі сөз қоры жатады. Терминжасам тәсілінде терминологиялық материалды сөз немесе сөз тіркестері ережелеріне сәйкес құрастыру өте маңызды. Терминжасам тәсілдері морфологиялық, синтаксистік, морфология-синтаксистік және т.б. түрлерге бөлінеді. Жалпы классификацияға сәйкес, қытай тіліндегі терминологиялық құрамның жасалу әдістерін негізінен туынды әдіс (девербация), сөзқосым, қысқартылған (аббревиатура), түрлендіру деп бірнеше топқа бөлуге болады. Бұл арада біз қытай тіліндегі құрылыс саласына қатысты терминдердің девербация, сөзқосым, аббревиатура қатарлы әдістермен жасалу жолдарын және оларды қазақ тіліне аударудағы өзіндік ерекшеліктері мен қағидаларына назар аударып көрмекшіміз.

Бірінші, туынды әдіс (аффиксация, 派生法 pài shēng fǎ) - лингвистикада аффикс термині жаңа сөзжасам немесе грамматикалық форманы өзгерту үшін сөздің түбіріне жалғанатын морфемаларға қатысты қолданылатындықтан туынды әдіс деп атауға болады. Бұл жаңа сөздерді жасау және сөз тіркестерінің ауқымын кеңейту үшін сөздердің негізгі формасына сөзалды қосымша (префикстерді), жұрнақтарды немесе басқа қосымшаларды қосуды қамтиды.

Аффиксация тәсілі түркі тілдерінде, сондай-ақ басқа индоевропа тілдері мен беро-кавказ тілдерінде де қолданылады. Қытай тілінде сөзжасамның негізгі әдісі біріккен сөздер болғанымен, аффиксация әдісінің де өз орны бар. Қытай аффикстерінің саны 100-ден аспайды, оның ішінде жаңадан пайда болған шетелдік префикстер де жатады. Бұл префикстердің көпшілігі бастапқыда еркін морфемалар болған, бірақ жапон тілі сөздерінің немесе аудармалардың әсерінен олар бірте-бірте префикстерге айналған деп болжанады.

Құрылыс саласындағы терминдерді зерттей келе, төмендегідей сөзжасамға қатысатын аффикстарды анықтау қиын емес. Мысалы, «外» (wài) - «шет» немесе «сыртқы» деп түсіндіруге болатын қытай тіліндегі префикс. Ол сыртқы аспектілерді немесе қарым-қатынастарды көрсететін сөздерде қолданылады. 外: 外墙 (wài qiáng) - сыртқы қабырға, 外露混凝土 (wài lù hùn níng tǔ) - экспозицияланған бетон және т.б.

抗, 反 (kàng, fǎn) : Олар «Анти» деген халықаралық терминдік мағынасын сақтай отырып, қазақ тілінде «кері», «төзімді» деген аудармасымен бірнеше мағынаға ие болады. 抗毒素 (kàng dú sù) - антитоксин; 反气旋 (fǎn qì xuán) - антициклон; 抗冻剂 (kàng dòng jì) антифриз; 抗裂 (kàng liè) - жарыққа төзімді.

Қытай тілінде жартылай суффикс 匠 jiāng бір істің шебері, ұста дегенді білдіреді. Мысалы: 瓦匠 wǎ jiāng тас (кірпіш) қалаушы, 木匠 mù jiāng ағаш ұстасы. Оған қатысты терминдерді қазақ тіліне аударғанда, мамандық, кәсіп, бейімділік деген мәнді тудыратын -шы, -ші жұрнақтарымен немесе ұста деген сөзді қосу арқылы аударуға болады.

Терминнің лексикалық мағынасы бар түбір морфемадан жасалған бөлігіне (第 dì, 老 lǎo, 阿 ā; қатарлы аффикстерді (суффикс) қосу арқылы, тағы кейбір түбір сөздерге - 子 zǐ, 儿 er, 头 tóu) қатарлы жұрнақтарды қосу арқылы жаңа терминдер жасалады. Құрылысқа қатысты терминдерді зерттеп-зерделеу барысында осы әдісті қолдану арқылы жасалған қытай тіліндегі терминдердің мысалдары өте аз кездесетіндіктен, бұл аффикстердің термин жасау өнімділігінің әлсіздігін бірден байқай аламыз. Мысалы, 转子 zhuàn zǐ ротор; 刷子 shuā zi шетка; 定子 dìng zǐ статор.

Суффикстер сөздің мағынасын өзгертіп қана қоймай, оның сөйлемдегі грамматикалық қызметін де өзгертеді. Қытай тілінде суффикстер префикстерге қарағанда жиі кездеседі, олардың көпшілігі жалпы есімдер болып келіп, оның ішінде адам табиғатын білдіретін жұрнақтардың үлесі айтарлықтай көп. Сондай жұрнақтардың бірі - 化 (huà) қандай да бір зат немесе құбылыстың басқа бір күйге айналу үдерісін немесе нәтижесін білдіру үшін қолданылады. Бұл ағылшын тіліндегі-ization жұрнағы орыс тіліне -изация жұрнағымен аударылса, қазақ тілінде орыс тіліндегі нұсқасы сол күйінде қабылданады (-изация) және орыс тіліндегі нұсқасына - деу - дау - леу, - лау - ландыру, - тану, - тендіру жұрнағымен салыстыруға болады. Мысалы: ->化» (huà): 规划化 (guī huà huà) - жоспарлау; 智能化 (zhì néng huà) - автоматтандыру, интеллектуалдандыру; 标准化 (biāo zhǔn huà) – стандартизация; 绿化 (lǜ huà) – жасылдандыру.

Қытай тіліндегі бұл текті термин жасам әдісінен терминдік жүйелердің жасалуына байланысты «маңызды морфемалардың» көмекшіге айналу үдерісі күшейіп, соған сәйкес олардың қызметі де өзгеретіндігін байқауға болады. Мысалы:

- 器 qì (құрал, аппарат) жұрнағы машина жасау саласында термин жасауда ең өнімді аффикстердің бірі: 节温器 jié wēn qì - термостат; 冷却器 lěng què qì - салқындатқыш; 滤清器 lǜ qīng qì - сүзгі; 减振器 jiǎn zhèn qì - амортизатор; 控制器 kòng zhì qì - манипулятор; 离合器 lí hé qì - ілінісу; 喷油器 pēn yóu qì - отын инжекторы; 燃油分配器 rán yóu fēn pèi qì - отын таратқышы; 混合器 hùn hé qì - араластырғыш; 增压器 zēng yā qì - турбокомпрессор; 消声器 xiāo shēng qì - дыбыс өшіргіш.

- 机 jī жұрнағы (механизм, машина, аппарат): 吊机 diào jī - көтеру механизмі; 发动机 fā dòng jī - қозғалтқышы; 增压机 zēng yā jī - турбокомпрессор; 空压机 kōng yā jī - ауа компрессоры; 减速机 jiǎn sù jī - редуктор; 电机 diàn jī - қозғалтқыш; 空压机 kōng yā jī - ауа компрессоры.

- 塞 sāi жұрнағы (кептеліс, блок, тығын): 活塞 huó sāi - поршень; 柱塞 zhù sāi - тығын; 通气塞 tōng qì sāi - желдету люкі; 火花塞 huǒ huā sāi - оталдыру шамы.

«Қытай тіліндегі механикалық аспаптарды, заттарды атағанда жиі келетін суффикстар: 《机, 具, 品, 器, 体, 头, 子, 料》 қазақ тілінде «- тық - тік, - мақ - меқ, - қыш – гіш - кіш, - ғы, - м» болады. Мысалы: 纺织器 (өрмек), 过滤器 (сүзгіш), 滋养品 (азықтық), 钻孔机 (тескіш), 尸体 (өлік), 斧头 (балта), 钻子 (бұрғы), 饲料 (жем), 卡子 (қысқыш)» [8, 11].

Екінші, сөзқосым әдісі (合成法 hé chéng fǎ): Қазіргі қытай тіліндегі маңызды терминологиялық сөзжасам әдіс сөзқосым әдісі екендігі қазіргі заман қытай тілінің ғылым-техникаға қатысты жаңадан пайда болған терминдердердің құрылымдық жүйесінен анық байқалады. Бұл әдіс қазақ тіліндеде қолданатын әдіс екені белгілі. Н.Оралбайдың «Қазақ тілінің сөзжасамы» еңбегінде сөзжасамның 3 тәсілін көрсетеді: 1) синтетикалық (морфологиялық), 2) аналитикалық (синтаксистік), 3) лексика-семантикалық. Осылардың арасында аналитикалық тәсіл өз ішінде :1) сөзқосым, 2) қосарлау, 3) тіркестіру, 4) қысқарту болып бөлінеді. Сөзқосым – бұл тәсіл арқылы жасалған туынды сөздер біріккен (кіріккен) сөздер деп аталады. Ғылымда термин жасауда да біріккен сөздерден жасалған терминдер молынан кездеседі. Қытай тілінде де біріккен сөздер әдісі сөзжасамның негізгі әдісі болып келеді. 合成法 hé chéng fǎ - қытай тіл біліміндегі екі немесе одан да көп тәуелсіз сөздерді немесе морфемаларды біріктіру арқылы жаңа сөздер немесе терминдер жасау әдісі. Бұл әдіс тұтас сөздерді біріктіруді немесе бірегей мағынасы бар жаңа термин жасау үшін морфемаларды пайдаланады. Ол көбінесе жаңа ұғымдарды, құбылыстарды немесе технология саласындағы тың табыстар атауын сипаттау үшін қолданылады. Төменде осы әдіс арқылы жасалған құрылыс саласына қатысты терминдерінің жасалу жолдары мен олардың қазақ тілінде аударылуына қатысты кестеленген мысалдарға назар аударып көрейік.

Қытай тілінде	Жасалу жолдарына түсіндірме	Қазақ тілінде
隔音墙 (gēyīnqiáng)	隔 (gé): «өткізбеу, оқшаулау» немесе «бөлу» дегенді білдіретін предлог. 音 (yīn): «дыбыс» дегенді білдіретін зат есім. Олар бірігіп, «дыбыс өткізбеу» деген сөз тіркесін құрайды. 墙 (qiáng): «қабырға» дегенді білдіретін зат есім.	Дыбыс өткізбейтін қабырға
耐火材料 (nàihuǒcáiliào)	耐 (nài): сын есім «тұрақты» немесе «берік» дегенді білдіреді. 火 (huǒ): «от» немесе «жалын» дегенді білдіретін зат есім. Олар бірігіп, «отқа төзімді» немесе «отқа шыдамды» деген сөз тіркесін құрайды. 材 (cái): бұл контексте «материал» дегенді білдіретін зат есім. 料 (liào): «материалды» білдіретін жұрнақ. Бұл компонент «материалды» немесе «құрамдас затты» көрсетеді.	Отқа төзімді материал
消防设备 (xiāofángshèbèi)	消防 (xiāofáng): «消» (xiāo) «сіңіру» немесе «жою» дегенді білдіреді. «防» (fáng) «алдын алу» немесе «қорғау» дегенді білдіреді. Өрт сөндіру контекстінде «消防» өрттің алдын алу және сөндіру бойынша әрекеттер мен шараларды білдіреді. «设备» (shèbèi) «жабдық» немесе «техникалық қондырғы» дегенді білдіреді.	Өрт сөндіру қондырғысы
照明设备 (zhàomíngshèbèi)	«照明» (zhàomíng) – жарықтандыру. «设备» (shèbèi) құрал-жабдық дегенді білдіреді. Бұл термин әдетте бөлмеде жасанды жарықтандыруды жасауға және қолдауға арналған электр жабдықтары контекстінде қолданылады.	Жарықтандыру жабдықтары
排水系统 (páishuǐxìtǒng)	排水 (páishuǐ): Бұл терминді сөзбе-сөз аударғанда «суды кетіру» немесе «дренаж» дегенді білдіреді. Ол жер бетінен немесе ғимараттан суды ағызу үдерісін сипаттайды. 系统 (xìtǒng): Бұл сөз «жүйе» деп аударылады және белгілі бір мақсатқа жету үшін бірге жұмыс істейтін өзара байланысты элементтердің немесе үдерістердің ұйымдастырылған жиынтығын білдіреді.	Дренаж жүйесі, канализация жүйесі
砌砖工艺 (qìzhuāngōngyì)	砌砖 (qì zhuān): «砌» (qì) – қалау, төсеу. «砖» (zhuān) – кірпіш. 工艺 (gōngyì): «工» (gōng) – жұмыс, үдеріс. «艺» (yì) – Өнер, технология. «砌砖工艺» құрылыс кезінде кірпіш төсеу әдісін немесе технологиясын білдіреді. Бұл термин материалдарды таңдау және дайындау, төсеу әдістері, кірпіштен берік және эстетикалық қабырға жасауға байланысты процестер сияқты әртүрлі аспектілерді қамтуы мүмкін.	Кірпіш қалау технологиясы

Біз жоғарыдағы мысалдардан Қытай тіліндегі сөзбіріктіру арқылы жасалған терминдерді қазақ тіліне аудару барысында, қазақ тілінің терминдері тіркесім арқылы жасалатындығын байқай аламыз. Терминдердің негізгі қызметі - зат және құбылыстардың ғылыми сипаттағы түпкі мәндік ұғымының нақты мазмұнын оны қолданушыларға жеткізу екені белгілі. Терминдерге қойылатын негізгі талап - мағына дәлдігі және бір мағыналылығы екендігін басты орынға қоятын болсақ, сөзбіріктіру сынды «бұл тәсіл сөзжасамның синтаксистік, яғни аналитикалық тәсіліне келсек, бұлардың да терминжасамға тигізер септігі мол. Бұл — екі немесе одан да көп сөздердің біріктірілуі арқылы жасалатын тәсіл. Термин жасаудың бұл тәсілі термин біріктірумен ғана шектелмейді. Сонымен бірге ол сөздердің немесе терминдердің тіркесімі арқылы да жасала береді. Қазіргі қазақ тілінің терминжасам процесі көрсеткеніндей мұның екі түрі де морфологиялық тәсілден кейінгі

орында тұратын тәрізді. Бұл арқылы кілең күрделі тіркестер жасалады. Мынадай басты-басты модельдерді іштей жіктеп көрсетуге болады. Біріншіден термин құрайтын екі компоненттің екеуі де бір-біріне тәуелсіз тең мағыналы төл түбірлер болып келуі мүмкін: көз-қарас (мировоззрение), үш-бұрыш (треуголь-ник), өнер-кәсіп (промышленность), еңбек-ақы (труд-день), қол-таңба (автограф), өмір-баян (автобиогра-фия), қол-өнер (ремесло), немесе біріктірілетін сөздің бірі туынды түбір болып, яғни әлгі лексикалық единицалардың жасалуына морфологиялық амалдар қатысуы арқылы да жасалуы ықтимал. Мысалы: сенім хат, көзқарас, өнертапқыш, қос өкіметтілік, онкүндік, бесжылдық, атқосшы, тарихтану т. б. бұны бір жағынан морфоло-синтаксистік біртұтас тәсіл ретінде қарауға итермелейді. Төл түбір мен кірме сөздердің бірігуінен жасалған модель де осы қатарда қарастырылуға тиіс (кино- жарнама, кинотаным, т. т.). Бұл ретте кейін күрделі термин жасауға септігі тиген байырғы қос сөздер қатары есте болуға тиіс. Мәселен, орақ-балға, тәлім-тәрбие, үгіт-насихат, қоғамдық-саяси, оқу-ағарту тәрізділер осы ретпен келіп қосылған терминдер. Яғни тілдің термин жасаудағы бұл мүмкіншілігін де сарқа пайдалануға болады деген сөз. Тіпті керек десеңіз қосарлы қалпында тұтас қабылданған марксизм-ленинизм, философиялық-методологиялық, саяси-экономика тәрізді күрделі сөздер де термин жасамның бір түрі есебінде әңгімеленуге хақы бар. Осы типтес күрделі сөздер қатары қазіргі тіл қолданысымызда жиірек кездеседі» [9, 173]. Бұл түрдегі сөзжасам үдерісінің негізгі теориялық тетігі қытай тіліндегі сөзжасам ережелерінен алшақ кете қоймайтындығы белгілі. Алайда теориялық тетіктері жақын екен деп, практикалық жақта қытай тіліндегі терминдерді қазақ тіліне аудару барысында әрбір қытай иероглифінің мән-мағынасына немқұрайлы қарауға болмайды.

Үшінші, қысқарту әдісі (缩略法 suō lüè fǎ). Бұл әдіс ұзын сөздерді, сөз тіркестерін немесе терминдерді қысқа әрі қолдануға ыңғайлы ету үшін қолданылады. Қытай терминдерінің негізгі аббревиатура жасау әдістері 提字 (母) 缩略法 (tízì (mǔ) suōlüè fǎ) және «合字 (母) 缩略法» (hézì (mǔ) suōlüè fǎ) болып екіге бөлінеді.

提字 (母) 缩略法 (tízì (mǔ) suō lüè fǎ) – сөз тіркесі деңгейіндегі терминдерден кілт сөздерді таңдау арқылы қысқарту және жаңа терминдерді құру әдісін білдіреді. Қытай иероглифтері өз алдына жеке мағына бере алады және олардың көпшілігін өзгертуге, қысқартуға немесе бөлуге болады, сондықтан олар қысқартуға қолайлы келеді. Морфологиялық құрылымның жіктелуі бойынша олар негізінен 7 түрге бөлінеді:

Акроним әдісі – сөз тіркесінің алғашқы әріптерінен, бастапқы дыбыстарынан құрылған қысқарма сөздер. Қазақ тілінде әріптер қысқартылса, ал қытай тілінде иероглифтер қысқартылады. Мысалы:

1) 科学技术 (kē xué jì shù) ғылым және технология → 科技、建筑材料 jiàn zhù cái liào құрылыс материалдары → 建材、安全检查 ān quán jiǎn chá қауіпсіздікті тексеру → 安检、预算估算 yù suàn gū suàn бюджет сметасы → 预估;

2) Екі сөзден құралған терминнің бірінші және соңғы сөздерін біріктіру арқылы қысқарту, мысалы: 管道安装 guǎn dào ān zhuāng құбырларды орнату → 管装、室内装修 → 室修、管道工程 guǎn dào ān zhuāng сантехника → 管程、机器翻译 jī qì fān yì машиналық аударма → 机译;

3) Бірінші және соңғы сөзді олардың екі сөзден тұратын терминдерден алу арқылы жасалуы, мысалы: 摆脱贫困 bǎi tuō pín kùn → 脱贫、确定编制 què dìng biān zhì штаттарды бекіту → 定编;

4) Екі иероглифтен тұратын терминдерде біріккен екі сөздің соңғы сөздерін қалдыру арқылы қысқарту, мысалы: 录音录像 lù yīn lù xiàng аудио және бейне жазу → 音像、教师学生 jiào shī xué shēng оқытушы мен оқушы → 师生;

5) Бір немесе күрделі иероглифтерден тұратын терминдерде бірінші сөзді бөліп шығару, мысалы: 减少排放量 jiǎn shǎo pái fàng liàng → 减排、世界博览会 shì jiè bó lǎn huì Дүниежүзілік жәрмеңке → 世博;

6) Екі иероглифтен тұратын сөздің бірінші иероглифін және үш иероглифтен тұратын сөздің соңғы иероглифін қалдыру арқылы қысқарту, мысалы: 微型计算机 wēi xíng jì suàn jī микрокомпьютер → 微机;

7) Қытай Гуанчжоу импорт және экспорт жәрмеңкесі, Кантон жәрмеңкесі, Дүниежүзілік сауда ұйымына кіру, Дүниежүзілік сауда ұйымына қосылу және отбасын жоспарлау комиссиясы сияқты екі немесе одан да көп сөздерден құрам тапқан терминдердің екі немесе үш өкілдік сипаттағы сөздерді (иероглифтен) (代表性的字) сақтап қалу арқылы қысқарту: 广州中国进出口商品交易会 guǎng zhōu zhōng guó jìn chū kǒu shāng pǐn jiāo yì huì → 广交会, 加入世界贸易组织 jiā rù shì jiè mào yì zǔ zhī → 入世, 计划生育委员会 jì huà shēng yù wěi yuán huì → 计生委.

Сөздерді біріктіру арқылы қысқарту әдісі, сонымен қатар қосу әдісі деп те аталады (合字 (母) 缩略法 hé zì (mǔ) suō lüè fǎ). Бұл екі немесе үш иероглифтен тұратын параллель терминдердің алғашқы иероглифтерін біріктіру арқылы қысқартып теримен жасауды меңзейді. Қысқартудың бұл әдісі қытай тілінде терминологияны жеңілдету, сөйлемдерді қысқарту, жазу жылдамдығын арттыру үшін кеңінен қолданылады.

Бастапқы бірдей иероглифтерді біріктіру. Біріктіру әдісінің бұл түрі параллель екі сөздің бастапқы әріптерін біріктіріп, жаңа үш иероглифтен тұратын сөз жасайды. Мысалы: 建筑材料质量检测 jiàn zhù cái liào zhì liàng jiǎn cè құрылыс материалдарының сапасын тексеру → 建材质检;

Бірдей аяқталатын сөздерді біріктіру. Біріктіру әдісінің бұл түрі параллель екі сөздің бастапқы әріптерін біріктіріп, жаңа үш иероглифтен құралған сөз жасайды. Мысалы: 中档和高档 zhōng dǎng hé gāo dǎng - орташа және жоғары деңгейлі → 中高档, 企业和事业 qī yè hé shì yè - кәсіпорындар мен мекемелер → 企事业.

Нәтижелер. Осылайша терминологиялық сөзжасам саласында қысқарту түрін пайдалану қазіргі қытай тілі терминологиясының даму беталысында өте зор рөл ойнап келе жатқандығы аңғарылады. Ал термин жасаудың бұл әдісі көрнекті тілтанушы ғалым Әбдуали Қайдаровтың «1) қысқартуға тиісті теримен-атаулардың бәрі қазақ тілінің негізінде орыс тілінде қалыптасқан күрделі (біріккен, қосарланған, тіркес түріндегі) терминдер мен атаулардың үлгісі мен модельдері бойынша жасалуы керек; 2) олар күрделі термин мен атаудың құрамындағы әрбір дербес сөздің не алғашқы әріпі, не алғашқы буыны бойынша қысқартылуы керек; 3) алғашқы әріпі мен буыны бойынша қысқартылған термин-атаулар құрамында жеке-дара сөздердің де болуы мүмкін және олар қазақ тілінде оңтайлы айтылуына қарай ықшамдалып алынса да болады; 4) осы принцип бойынша қысқарту объектісіне қысқартудың барлық түрлері (аббревиатуралар) емес, тек атау мен терминдік мәні бар сөздер мен сөз тіркестері ғана жатады; 5) қысқартқан терминдердің айтылу ережелері де айқындалуы керек» [1, 31] - деген осы бірнеше ұсыныс-бағдарламасы бойынша қазақ тіліндегі қысқартып жасалынған терминдердің теориялық негізі қалыптасып үлгергендігі бізге белгілі.

Сөздерді қысқартып термин жасау әдісі ағылшын тілінде де өзіндік ерекшелігімен көзге түсетін әдіс екендігін төмендегі мына нақтылы мысалдар арқылы анық аңғаруға болады. Сөздерді қысқартып біріктіру барысындағы «біріккен сөздер де күрделі сөздер сияқты екі сөздің бірігуінен жасалады, тек сөздің бірігуі кезінде біріккен сөздердің жартысы алынып тасталады. Мысалы, smoke және frog сөздерінің қосындысынан пайда болған smog, breakfast және lunch сөздерінен шыққан brunch, motor және hotel сөздерінің қосындысы болатын motel, info және commercial сөздерінен құралған infomercial, сондай-ақ urine және analysis сөздерінен пайда болған urinalysis сөздері ағылшын тілінде толықтай лексикалық мәртебеге ие болған біріккен сөздердің мысалы. Podcast (podcasting, podcaster) сөзі iPod және broadcast сөздерінің бірігуінен жасалумен қатар, біраз уақыт бұрын ғана ағылшын тіліне енген, 'internet audio broadcasting', яғни интернет арқылы аудио хабар тарату дегенді білдіреді. Debtpocalypse термині ұлттық қарызы апокалипсис деңгейіне жеткен елдерді сипаттау үшін қолданылады» [10, 354].

Төртінші, Қытай тілінің сөз жасауда қолданылатын тағы бір ерекше әдісі иероглиф пен сандардың қосындысынан жасалған аббревиатуралар қатары екенін ұмытпағанымыз жөн. Аббревиатура ережелерге сәйкес күрделі терминдердің айтылуы мен жазылуын жеңілдету үшін жасалады. Құрылыс саласына қатысты терминдерге келетін болсақ,

қазақ тілінде құрылыс материалдарына қатысты терминдер қысқарту әдісіне көп келе бермейтіндігі анық байқалады. Алаббревиатура негізінде жасалған терминдердің өзіндік ерекшелігі тиімділік қағидатына сәйкес келуі екені де анық.

Қорытынды. ISO 1087 стандартында атап көрсеткендей «... термин- ұғымның тілдік (вербалды) белгілемесі» [11]. Тілдегі терминологиялық қор заман өткен сайын толығып отыратыны сөзсіз. «Ғылым мен техниканың үздіксіз даму барысында белгілі бір ғылым саласында жаңа ұғым дүниеге келеді. Ол ұғым сол өзі қатысты болатын ұғымдар жүйесінен тиісті орнын алады. Яғни, ол ұғымның өзіне тән басты белгілері, басқа ұғымдардан ерекшелігі, көлемі айқындалады. Енді ол ұғым термин деңгейіне көтерілуі үшін тілде таңбалануы керек. Сол таңбаланушы ұғымды – терминологияда терминделуші ұғым деп атауға болады. Осы терминделуші ұғымның өз таңбалаушысын (означающее) тауып, тілдік формаға ие болуы, яғни сөзбен белгілену процесі терминделу деп аталып жүр... Сонымен, терминдену дегеніміз - тілдің жалпы лексикасынан немесе арнаулы лексикасынан терминделуші ұғымға сәйкес келетін сөзді тауып, оны сол ұғым қатысты болатын терминологиялық өріске өткізу арқылы аталған ұғымның атауы ретінде оған терминдік мағына жүктеу процесі» [5, 155] екендігін жетік түсіну – термин жасаушы мамандар мен басқа тілде қалыптасып үлгерген терминдерді екінші бір тілге аударып, сол тілдің сөздікқорына сіңіретін аудармашы терминжасаушылардың ауыр міндеті. Ол Өйткені жаңа термин өздігінен аяғы салбырап, көктен түсе қалмайды. Ол бейне шебер ұстаның қолынан шыққан құнды бұйым секілді атадан балаға, баладан ұлы далаға мұра болып қалатын, сөздік қорымыздың баға жетпес жәдігеріне айналады. Біз ол үшін терминология саласы мен тұрақты сөз тіркестерін ұзақ жыл зерттеген көрнекті тіл ғалымы Өмірзақ Айтбайұлының «Қазақ терминологиясының қазіргі жағдайы мен міндеттері» деген мақаласында қазақ терминологиясының негізгі мәселелеріне жан-жақты тоқтала келіп, ұлттық терминдерді жасауға және қалыптастыруға қатысты принциптерге қатаң бағынуымызға тура келеді. «Бірінші принцип: Термин жасау үшін қазақ тілі сөз байлығын барынша сарқа пайдалану қажет. Екінші принцип: Термин жасауда қазақ тілінің сөз байлығы жетпеген кезде туыстас түркі тілдері сөз байлығын сарқа пайдалану. Үшінші принцип: Интернационалды (халықаралық) терминдерді қабылдау мәселесі. Ғалым осы үдерісті үшке бөліп қарайды: 1. Интертерминдердің мағынасын дәл беретін қазақ тілінен балама табу; 2. Оларды сөзбе-сөз аудару, калькалау; 3. Еш икемге келмеген интертерминдердің тұлғасын өзгертіп, қазақ тілінің заңдылығына бағындыра қабылдау. Төртінші принцип: Қысқарған терминдер жасау. Мұнда да негізінен өз лексикалық қорымызды сарқа пайдалана отырып, өзге терминдерді өзіндік етіп алудың жолдары мейлінше баса қарастырылып отыруы керек. Бесінші принцип: Шарттылық. Термин негізінде белгілі бір қалыпқа түсіп, соны қатып ұстайтын арнайы лексикалық қабатты құрайтын болғандықтан, шарттылық міндетті түрде болады. Бұған саналы түрде барып отыруға тура келеді. Осы негізгі бес принципті атап көрсете отырып, Ө.Айтбайұлы қосымша екі принцип ұсынады. Алтыншы принцип: Терминдерді жазу. Жетінші принцип: Термин үнемі мемлекет тарапынан қамқорлықта болу» [12, 501].

Термин жасауда негізгі бағыт ретінде басшылыққа алып отырған бұл ұстанымдар қытай тілінен қазақ тіліне аударылатын терминдердің аударылу барысындағы қиындықтар мен түйткіл түйіндердің басынан да өтентіндігі сөзсіз. Қытай тіліндегі терминдердің жасалу жолдары мен аударылуы және аталмыш ғылыми еңбекте мысал ретінде қарастырылып отырған құрылыс терминдерін сарапқа салып, зерттеу барысында туынды терминдер мен сөзқосу және қысқару арқылы жасалған терминдер қытай тілінде жиы кездесетіндігі анық байқалып отыр. Жалпы салалық терминдердің, атап айтқанда, оның ішіндегі құрылыс саласына қатысты терминдерді қытай тілінен қазақ тіліне аударғанда ең алдымен түпнұсқалық терминнің мән-мағынасын дұрыс әрі жан-жақты түсіну өте маңызды екендігі бірден көзге түседі. Өйткені басқа тілдегі терминдерді қазақ тіліне «аудару барысында сөз мағынасын түсініп, ұғымның мазмұны мен көлемін ажырата білмеуден туындайтын орашалақ аударма атаулар да термин шығармашылығында орын алып жүрген

кемшіліктер қатарына кіреді. Мысалы, мына төмендегі атауларды солардың қатарына қосуға болады: Грибковые заболевания - саңырауқұлақ аурулары, (бопа аурулары), дочерные предприятия - қыз кәсіпорындар, цельное молоко - мақсатты сүт, рукопашный бой - қоян-қолтық ұрыс, подзаконный акт - заң асты актісі, генерал-майор - қыран, капитан - қаршыға, смертность - өлімпаз, насос - алсор т.б. Мұндай сорақы аудармаларды арнаулы салалардың қайсысынан да табуға болады» [13, 173].

Қытай тіліндегі терминдердің жасалу жолдары мен аударылу барысын қытай иероглифтерінің өзіне көп мағына жүктей алатын ерекшеліктері мен сөжасамдағы құбылмалылығы әр саладағы терминдік бөлшектерді түбегейлі, дұрыс түсіндіруге кедергі келтіретіндігі сөзсіз. Осы бір қиындықтардан бөтелмей өту үшін өзіне күрделі де көп мағына жүктеген қытай тілінен аударуға тиісті әрбір иероглифтерінің дүниеге келу тарихы мен дәуірлік өзгерістері және көз алдыдағы практикалық тәжірибеде қолданылу жақтарына баса назар аударуға тура келеді. Өйтпегенде сол бір иероглифтерден құрам тапқан терминдерді термин аударушы өзі ғана білетін мағынасымен түспалдап, төтеден-төте, баспа-бас аударса салады. Сөйтіп олардың қытай тілі контекстіндегі компоненттік рөлі мен маңызын түсініп-біле алмай, салалық терминдерді аудару барысында өте көп ағаттықтарға жол береді. Өйткені «термин - арнайы ұғымдарды дәл айту және арнайы заттарды дәл білдіру үшін жасалған немесе басқа тілден ауысқан арнайы тілдің сөзі немесе сөз тіркесі. Терминнің сөзден айрықша басты ерекшелігі - олар белгілі бір терминологиялық жүйенің мүшелері болып табылады» [14, 45]. Сондықтан Қытай тіліндегі терминдердің жасалу жолдарын зерттеп-зерделеу арқылы, қытай тіліндегі салалық терминдер топтамасын қытай тілінен қазақ тіліне аударылу барысында құрылымы күрделі, түсінуге ауыр, қазақ тіліне аударуға қиын терминдер қашанда алдымыздан шығып отыратындығы анық.

Қорытып келгенде, «ұзақ жылдар бойы ізденіс нәтижесінде бізде термин жасау принципі орнықты. Ендігі міндет оны жақсарту, жетілдіру, оған деген жауаптылықты арттыру; ғылымның жеке саласында ара-кідік кездесіп қалатын термин алалығын ретке салу. Тиісті ресми орындардың мұқият қарап, бекітуімен қабылданған терминдерді қатаң сақтау болмақ. Бір мысал: тілімізде шылау сөздің үш түрі барлығы аян; оның бірі жалғаулық, екіншісі демеулік, үшіншісі бірде демеу, бірде септеулік деп аталып жүр. Демеу, демеулік дегендер, затында, түбірлес сөздер; тәжірибеде оларды шатастыру, бірін екіншісімен алмастыру жиі ұшырайды; бұл оқушының білімін бағалауға да нұқсан келтіреді» [15, 114] демекші Қытай тіліндегі терминдердің жасалу жолдарын мұқият зерттеп-зерделеу арқылы, Қытай тіліндегі салалық терминдердің қазақ тіліне дұрыс аударылуын теориялық және практикалық негізде үнемі қадағалап отыруға тура келеді. Оның үстіне Ұлттық статистика бюросының деректері бойынша, 2022 жылы Қытай Халық Республикасы экспорт (15,6%) және импорт (21,9%) бойынша Қазақстанның сыртқы сауда балансында маңыздылығы бойынша екінші орында тұрды. 2022 жылғы мәлімет бойынша, Қазақстанда ұлттық экономиканың түрлі салаларында Қытай инвестициясының қатысуымен іске қосылған 3300 кәсіпорын бар екендігін ескере отырып, елімізде қазіргі кезде қытай тіліне деген сұраныс пен қажеттіліктің артып отырғандығын, нақтылап айтқанда, еліміздің еңбек нарығы қазақ-қытай тілдерін жетік меңгерген аудармашылар мен қытай тілі мамандарына иек артуға бейім болып отырған бұл сәтте аталмыш мамандарды даярлау үшін қажетті алғышарттардың бірі ретінде екі тілдің тілдік ерекшеліктерін салғастыра-салыстыра зерттеп көрсете білетін ғылыми еңбектер мен салалық терминдер сөздігіне өте мұқтаж болып отыр. Осы олқылықтардың орнын толықтыру мақсатында қытай тілінің салалық терминдерін қазақ тіліне сауатты түрде аударатын болсақ, екі тілдің бір-бірімен ауызекі және жазба тілде кедергісіз түсінісуіне және қазақ тілінің сөздік қорын байыта түсуге болады. Өйткені сауатты да сапалы аударма - терминжасау тәсілдерінің бірі ретінде бағаланып келе жатқандығы шындық.

Әдебиеттер

1. Терминдер және олардың аудармалары. – Алматы: Ғылым, 1990. – 216 б.
2. Әлісжанов С. Қазақ терминологиясы: теория және тәжірибе. Оқу құралы. – Астана: 1С-Сервис, 2005. – 112 б.
3. 现代汉语词典. (修订本). 中国社会科学语言研究所编辑室编. – 北京: 商务印书馆, 2000. – 1724 页.
4. Утемғалиева Н.А. Білім беру дискурсындағы қазіргі академиялық терминология: семантикалануы және бейімделуі (Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация). – Алматы, 2023. – 155 б.
5. Құрманбайұлы Ш. Терминтанушы құралы. Сөздік-оқулық. – Астана: Педагогика-Пресс, 2009. – 224 б.
6. Найман С. және басқалар. Ханзуша-қазақша сөздік. – Үрімжі: Шыңжаң, 1981. – 1550 б.
7. Қалибекұлы Т. Қазіргі қытай және қазақ тілдеріндегі сөз тіркесінің құрылымдық түрлері /Монография. – Алматы: Полилингва, 2021. – 172 б.
8. Абдырақын Н. Базалық шығыс тілі: Қазіргі қытай тілінің грамматикасы. –Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 291 б.
9. Айтбайұлы Ө. Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы. – Алматы: Ғылым, 1998. – 208 б.
10. Фромкин В., Родман Р., Хайамс Н. Тіл біліміне кіріспе, 10-басылым, Халықаралық басылым. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 608 б.
11. 16. Saiz-Jimenez C. Special Issue on Interdisciplinary Researches for Cultural Heritage Conservation// Appl. Sci. – 2023. – №13(3), 1824. DOI: <https://doi.org/10.3390/app13031824>.
12. Айтбаев Ө. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 624 б.
13. Шерубай Құрманбайұлы. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері (Барлық сала мамандарына арналған әдістемелік құрал). – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 240 б.
14. Глушко М.М. Функциональный стиль общественного языка и методы его исследования. / М.М. Глушко. – М.: МГУ, 2004. – 198 с.
15. Жұмағали Шәкенов. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер мен күрделі тұлғалар. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 120 б.

Н.Қ. КЕНЖЕХАНОВА, Б. ЖЫЛҚЫБЕКҰЛЫ

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, Казахстан

Ж.А. АГАБЕКОВА

Назарбаев университет, Астана, Казахстан

ТЕРМИНООБРАЗОВАНИЕ И СТРАТЕГИИ ПЕРЕВОДА В МНОГОЯЗЫЧНОЙ АКАДЕМИЧЕСКОЙ СРЕДЕ: НА МАТЕРИАЛЕ КИТАЙСКОГО И КАЗАХСКОГО ЯЗЫКОВ

Аннотация. КНР, как один из ближайших соседей Казахстана, с момента обретения нашей страной независимости оказывает заметное влияние на материальную и духовную жизнь общества, на культурные связи, процессы экономического развития и на последовательное повышение благосостояния. Растет спрос на китайский язык в связи с расширяющимся присутствием китайских товаров, созданием совместных предприятий с китайскими предпринимателями и их значительной ролью на рынке труда. В этих условиях поток товаров, поступающих с китайского рынка, деятельность торговых площадок и совместных предприятий порождают практическую потребность в переводе большого количества терминов с китайского языка на казахский. В данной научной работе рассматриваются особенности словообразования терминов в китайском языке, а также подходы к их переводу на казахский язык на основе конкретных примеров. Также сравниваются словообразовательные модели китайского и казахского языков: на практическом материале выявляются их различия и

обсуждаются наиболее эффективные способы перевода китайских терминов на казахский язык. Особое внимание уделено отраслевой терминологии: анализируются способы образования ряда строительных терминов на китайском языке и особенности их перевода на казахский язык. Ценность работы заключается в том, что она помогает глубже понять механизмы образования, структуры и развития терминов на китайском языке на практическом материале и одновременно служит теоретическим и практическим ориентиром при выборе стратегий их перевода на казахский язык.

Ключевые слова. терминология, терминоведение, китайский язык, казахский язык, словообразование, принципы создания терминов, перевод терминов, строительные термины.

N.K. KENZHEKHANOVA, B. ZHYLKYBEKULY

Shokan Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan

ZH.A. AGABEKOVA

Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan

TERMINOLOGY FORMATION AND TRANSLATION STRATEGIES IN A MULTILINGUAL ACADEMIC ENVIRONMENT: BASED ON CHINESE AND KAZAKH LANGUAGES

Annotation. Since Kazakhstan's independence, the People's Republic of China, one of Kazakhstan's closest neighbours, has significantly impacted the country's material and spiritual life, cultural ties, economic development, and overall welfare. Under market conditions, Chinese goods have become widespread, and joint ventures with Chinese partners have expanded, increasing demand for Chinese language proficiency. As a result, the growth of imports, joint production, and trade has created a need for translating a substantial number of Chinese terms into Kazakh. This study therefore examines how terms are formed in Chinese and explores approaches to translating them into Kazakh through concrete examples. It analyzes arguments and conclusions in the terminology literature and provides explanatory commentary. The work also compares the word-formation systems of the Chinese and the Kazakh languages and, drawing on practical data, identifies key differences and discusses effective methods for rendering Chinese terms in Kazakh. Special attention is given to domain-specific vocabulary, particularly the formation of construction-related terms in Chinese and their translation into Kazakh. The value of this work lies in offering readers a clearer understanding of the formation, structure, and development of Chinese terminology based on practical material. It also serves as both a theoretical and practical guide for translating terms into Kazakh.

Keywords. terminology, terminography, Chinese language, Kazakh language, word formation, principles of term creation, term translation, construction terminology.

References

1. Terminder және olardyñ audarmalary. – Almaty: Čylym, 1990. – 216 b.
2. Älisjanov S. Qazaq terminologiasy: teoria және täjiribe. Oqu qūraly. – Astana: 1S- Servis, 2005. – 112 b.
3. 现代汉语词典. (修订本). 中国社会科学语言研究所编辑室编. – 北京: 商务印书馆, 2000. – 1724 页.
4. Utemgalieva N.A. Bılım beru diskursyndağy qazırgı akademialyq terminologia: semantikalanyq және beımdelıu (Filosofia doktory (PhD) дәrejesın alu üşın дайындалған дисертация). – Almaty, 2023. – 155 b.
5. Qūrmanbaiūly Ş. Termintanuşy qūraly. Sözdık-oqulyq. – Astana: Pedagogika-Pres, 2009. – 224 b.
6. Naiman S. және basqalar. Hanzuşa-qazaqşa sözdık. – Ürimji: Şyñjañ, 1981. – 1550 b.
7. Qalibekūly T. Qazırgı qytai және qazaq tilderindeğı söz tırkesınıñ qūrylymdyq türleri / Monografia. – Almaty: Polilingva, 2021. – 172 b.

8. Abdyaqyn N. Bazalyq syğys tılı: Qazırgı qytai tılınıñ gramatikasy. –Almaty: Qazaq universiteti, 2010. – 291 b.
9. Aitbaiuly Ö. Qazaq terminologiasynyñ damuy men qalyptasuy. – Almaty: Čylym, 1998. – 208 b.
10. Fromkin V., Rodman R., Haiams N. Tıl bılımine kırıspe, 10-basylym, Halyqaralyq basylym. – Almaty: Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 608 b.
1116. Saiz-Jimenez C. Special Issue on Interdisciplinary Researches for Cultural Heritage Conservation// Appl. Sci. – 2023. – №13(3), 1824. DOI: <https://doi.org/10.3390/app13031824>.
12. Aitbaev Ö. Qazaq tıl bılıminıñ мәseleleri. – Almaty: Arys, 2007. – 624 b.
13. Şerubai Qırmanbaiuly. Terminqor qalyptastyru közderi men terminjasam täsilderi (Barlyq sala mamandaryna arналған әдіstemelik qıral). – Almaty: Sözdik-Slovär, 2005. – 240 b.
14. Gluşko M.M. Funksionälnyi stil obşestvennogo iazyka i metody ego issledovania. / M.M. Gluşko. – M.: MGU, 2004. – 198 s.
15. Jumağali Şäkenov. Qazaq tılındeğı kürdeli sözder men kürdeli tülğalar. – Almaty: Ana tılı, 1991. – 120 b.

Автор туралы мәлімет:

Кенжеханова Нұрбақыт Қашқынбайқызы – филология ғылымдарының магистрі, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің аға оқытушысы, Көкшетау, Қазақстан.

Кенжеханова Нурбахыт Кашкинбаевна – магистр филологических наук, старший преподаватель Кокшетауского университета имени Ш.Уалиханова, Кокшетау, Казахстан.

Kenzhekhanova Nurbakyt Kashkinbaevna – Master of Philology, Senior Lecturer at Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan.

Жылқыбекұлы Бекқожа – филология ғылымдарының кандидаты, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің профессоры, Көкшетау, Қазақстан.

Жылибекулы Беккожа – кандидат филологических наук, профессор Кокшетауского университета имени Ш.Уалиханова, Кокшетау, Казахстан.

Bekkozha Zhylykbekuly – Candidate of Philological Sciences, Professor at Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan.

Ағабекова Жазира Ағабекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Назарбаев Университетінің қауымдастырылған профессоры, Қазақстан.

Ағабекова Жазира Ағабековна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Назарбаев Университета, Казахстан.

Agabekova Zhazira Agabekovna – Candidate of Philological Science, Associate Professor, Nazarbayev University, Kazakhstan.